

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

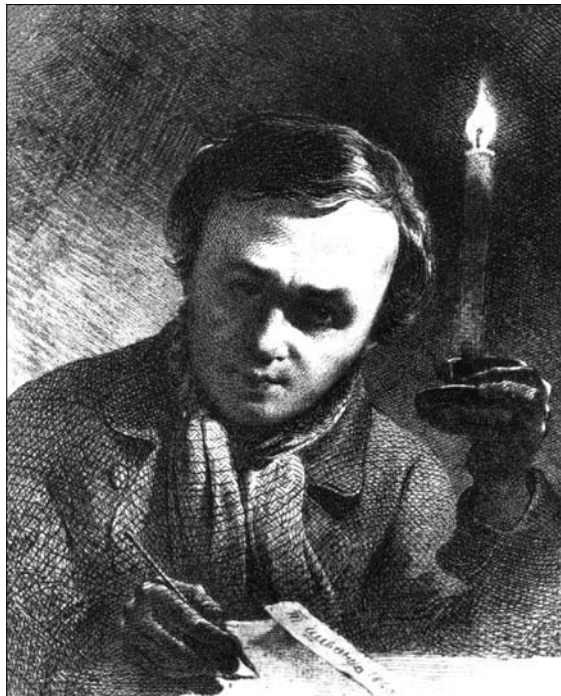
ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Ми дуже часто говоримо про геніяльність та національну й світову велич Тараса Шевченка, але нерідко робимо це надто спрощено — замість наукового осмислення наводимо їх чисто зовнішні атрибути, як-от тиражі видань „Кобзаря”, кількість мов, якими звучить його „Заповіт”, чи населені пункти, в яких є пам’ятник поетові тощо. Зрозуміло, що не в кожній країні, мовою якої перекладено „Заповіт”, насправді вивчають творчість Кобзаря, та й у тих українських чи чужоземних містах, де іменем Шевченка названо вулиці і сквери, навряд чи знайдеться багато людей, які справді знають Шевченка як геніяльного мислителя й митця.

Таке поверхове, навіть показове, пошанування Тараса Шевченка як нашого генія і пророка було виховане комуністичною дійсністю, коли „Кобзарі” виходили великими тиражами, але, в кращому разі, були неповними, а будь-який потяг до справді наукового прочитання чи навіть просто до неупередженого коментування його поетичних творів одразу карався. Сам образ Шевченка неминуче подавався із означальним синонімом „революціонер-демократ” (що, на жаль, подекуди залишилося й досі), борець проти можновладців і панів-вельмож, поборник єднання націй (в комуністичній інтерпретації — злиття націй), гнівний атеїст тощо. За цією звичною плакатністю й парадністю шевченківських свят губився справжній Шевченко-митець та мислитель, який мав складний та неоднорідний поетичний світ, населений Катеринами, Мар’янами, кобзарями, гайдамаками, свяченими ножами, кров’ю невинних дітей, сокирою, сумом, співчуттям, карою за негідні вчинки, всхристиянським прощенням, вірою в Бога та Його справедливий суд, непереборним прагненням до спокою, власної маленької хатинки на своїй землі тощо. Поетів світ такий насичений, такий незбагнений, що ми навіть мимоволі відчуваємо свою неспроможність хоча б частково

охопити його, не те, щоб збагнути, пояснити, осмислити. Адже, як образно писав свого часу Пантелеймон Куліш, хоч „невелика книжка з його писання вийде, а про ту книжку можна вдесятеро більшу написати”¹.

Геній Шевченка охопив усі сфери історичного буття українського народу, його болі, потреби, відчуття, переживання; поет умістив у творах і свої страждання, часто дуже болісні пошуки свого місця в тогочасному суспільному житті, прояснення своєї життєвої позиції. Однак поетичний сенс його художніх ідей не тільки не може бути зведений до окремого факту чи події, він містить суто вселюдське і космічне начало, в кожному епізоді виразно прочитується коло проблем усієї епохи. Дуже справедливо писали про Тараса Шевченка як українського генія ще в 1840-х рр. його сучасники. Можна навести характерне зізнання одного з активних учасників Кирило-Мефодіївського братства Василя Білозерського, який 1846 р. так писав М. Гулакові про поетичний феномен Шевченка: „Я мимоволі приємно пригадував над тим, яку геніяльну людину ми маємо в Тарасові Гр[игоровичу], адже лише геній через одне глибоке почуття здатен вгадувати потреби народу і навіть цілого віку, до чого не приведуть ніяка наука, ні

Тарас Шевченко. Оборт. 1860 р.
(за малюнком 1845 р.)

знання, без вогню поетичного й релігійного”². Інший учасник Кирило-Мефодіївського братства Георгій Андрузький наголошував на силі поетичного впливу Шевченкового слова: „Його поетична слава гриміла по всій Україні, його ставили вище, ніж Жуковського, сподівалися мати в ньому свого Шіллера”³.

Про національну спрямованість Шевченкового таланту писала й сучасна молодому Кобзареві російська критика. Так, Петро Плетньов в журналі „Современник” досить своєрідно відгукнувся на публікацію російськомовної Шевченкової поеми „Тризна”: „Г[осподин] Шевченко пользується у

¹ Куліш П. Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко як поет народний // Основа.— 1861.— № 3.— С. 32.

² Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 105.

³ Там само.— Т. 2.— С. 503.

всех, знающих малороссийское наречие, необыкновенною славою. Его стихи знает вся Украина и наслаждается их чтением точно так же, как Великороссия стихами Пушкина. Есть даже такие усердные поклонники таланта г[осподина] Шевченка, что они ставят его малороссийскую поэзию выше поэзии Пушкина. Но вот странность: г[осподин] Шевченко написал ныне русские стихи (идется про поему „Тризна“.— В. I.) и в них самые малороссияне не нашли и признака того таланта, которым восхищались прежде. Это заставляет нас думать, что одна часть поэтических концепций каждого стихотворца лежит в глубине души автора, а другая в языке, на котором он пишет⁴. Така оцінка творчості Т. Шевченка, яку їй дав авторитетний тоді критик, тим більше цікава, що відоме їй досить неоднозначне, навіть сказати б негати́вне ставлення П. Плетньова до україномовної літературної творчості М. Костомарова, зокрема його поетичної збірки „Вітка“.

Однак позитивні відгуки тогочасної російської преси про поетичну творчість Т. Шевченка були поодинокими. Кобзар, як і всі українські інтелігенти ХІХ ст., жив і творив у нестерпних умовах тотального переслідування офіційною владою зверхніх „ухмылок“, а часто і прямих брутальних виступів російської преси. Про це яскраво свідчить історія з реакцією тогочасної критики на появу друком перших творів Шевченка, врешті, як і творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша та інших українських письменників.

Олександр Кониський писав: „Колі Україна раділа „Кобзарю“ (мовиться про перше видання „Кобзаря“ 1840 року.— В. I.) — критика російська зустріла його глузуванням, глумом з української мови і народності. [...] Поезію Шевченка вони (петербурзькі критики.— В. I.) охрестили „штучною пустотою“, мову українську в його творах назвали „уродованьем русского языка на хахлацкий лад“ — або „языком небывалым, которого ни одна из всех возможных России, ни великая, ни малая, ни черная, ни белая, ни красная, ни старая, ни новая не могут признать за свой“⁵.

Особлива роль у цьому належить визнаному лідеру російської критики В. Белінському, якому, крім ідей справді демократичних, про що в російському літературознавстві написано предостатньо, була притаманна суто імперська, шовіністична позиція стосовно української мови та літератури. Ось якою

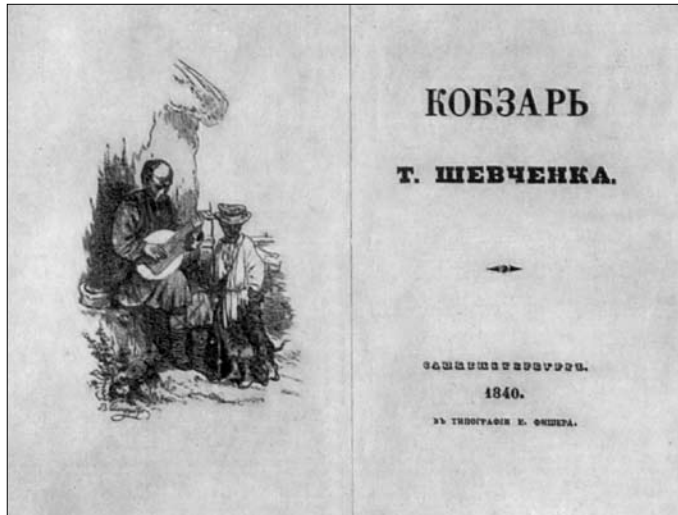
була його реакція на арешт Шевченка навесні 1847 р.: „Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам“⁶. Відомо також, що Белінський був автором різко неприязних виступів проти поеми Шевченка „Гайдамаки“ і творів інших українських авторів. Як зазначав Володимир Винниченко у своїй книжці „Відродження нації“, позиції російських демократів і чорносотенців тісно змикалися саме тоді, коли виникало так зване українське питання і коли український народ голосно заявляв про своє право на вільний розвиток.

Але не могли виступи російської критики спинити творчий політ Кобзаря, збити його з праведного шляху, який вів до розбудови національної культури, на манівці. Пантелеймон Куліш ще за життя Шевченка у „Передньому слові до громади“ так охарактеризував реакцію поета на це: „Глузували журналісти не згірше й над Шевченком. І вирвали в його з серця не один стих гарячий, болячий,

кров'ю закипів. А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко: встояв на своїх ногах до кінця — щирим, нехибким українцем“⁷.

Шевченкова муза поступово мужніє, в умовах тотальної неприязні офіційної преси і водночас повної й беззастережної підтримки української інтелігенції його позиція лише загартовується. Шевченко щораз очевидніше стає справжнім лідером української громади і суспільства, виразником найсокровенніших дум і поривань усього народу. Його поезія пе-

ріоду „трьох літ“, тобто 1843—1845 рр., набуває якісно нових барв, поетична картина світу поступово позбувається тих добрих сліз, які він колись проливав за Катериною „в московській дорозі“, за козаками, що мучились „у турецькій неволі“, навіть жалю за батьком і матір'ю, за „малими дітками неумитими в нетопленій хаті“. Він став прозрівати і несподівано побачив довкола себе „не людей, а змії“, і тому своє серце поет „ядом гоїть, вже не плаче, не співає, а віє совою“. Саме на цей період „трьох літ“ і припадає написання знаменитих поетично-політичних інвектив „Сон“, „Кавказ“, „Великий льох“, послання „І мертвим, і живим, і ненарожденним...“, в яких центральне місце посідають проблеми України, її страждання. Це ті твори, в яких поет дуже гостро і безпощадно акцентує свою увагу на найкритичніших віхах нашої славної та безславної минувшини і колоніального Шевченкового сьогодення. „Наш пер-

Тарас Шевченко. Кобзар. 1840 р.

⁴ Плетнев П. А. Сочинения и переписка.— Санкт-Петербург, 1885.— Т. 2: 1845—1846.— С. 449.

⁵ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя.— К., 1991.— С. 113.

⁶ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: В 13 т.— Москва, 1956.— Т. XII.— С. 440.

⁷ Куліш П. Передне слово до громади. Погляд на українську словесність // Хата / Видав П. А. Куліш.— Санкт-Петербург, 1860.— С. XXI.

ший історик“, як назвав поета Куліш, у своєму безсмертному посланні „І мертвим, і живим...“ кличе тую славу читати од слова до слова: „Не минайте ані титли, Ніже тії коми, Все розберіть... та й спитайте Тоді себе: що ми?.. Чиї сини? яких батьків? Ким? за що закуті?...“⁸

Шевченко доходить, здавалося б, парадоксального висновку: вся наша слава в минулому, а тому він задумується над неволею України, закликаючи своїх земляків історично „протверезіти“: „Чого ж ви чванитесь, ви! Сини сердешної України! Що добре ходите в ярмі. Ще лучше, як батьки ходили!“ (Т. 1.— С. 352).

Поет настійно закликає своїх земляків-українців до самоповаги, до вироблення власного погляду на минуле, настійно радить вивчати передусім свою національну історію. Шевченко закликає українців схаменутися: „Схаменіться, недолюди, Діти юродиві! Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбіте щирим серцем Велику руїну, Розкуйтеся, братайтеся! У чужому краю Не шукайте, не питаєте То-го, що немає І на небі, а не тільки На чужому полі. В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля“ (Т. 1.— С. 348).

Поет дуже строгий, сказати б, безкомпромісний не лише в історичних оцінках визначних, а й простих людей. Так, Богдана Хмельницького Шевченко називає не тільки „нерозумним сином“, а й від імени України проклинає його: „Ой Богдане, Богданочку, Якби була знала, У колись б задушила, Під серцем приспала“ (Т. 1.— С. 252). В іншому творі Кобзар назвав нашого великого гетьмана тим історичним діячем, що занастив убогу „сироту Україну“ (Т. 1.— С. 328).

У поемі-містерії „Великий льох“ Шевченко не випадково зобразив трьох дівчат, які померли страшною смертю, а їхні душі ніяк не можуть потрапити у рай, бо за земного життя вчинили особливо тяжкі гріхи. Але що це за такі гріхи? Одна душа, Прися, страждає за те, що, коли їхав гетьман Хмельницький зі старшиною, вона у відра „води набрала Та вповні шлях і перейшла (себто з повними відрами, що є символом благословення.— В. І.); А того й не знала, Що він (тобто Б. Хмельницький.— В. І.) їхав в Переяслов Москві присягати“ (Т. 1.— С. 315). Через те та вода стала отруйною, а нею Прися „Батька, матір, себе, брата, Собак отруїла“ (Т. 1.— С. 315). Саме за це вона карається, її „в Рай не пускають“, бо вона,

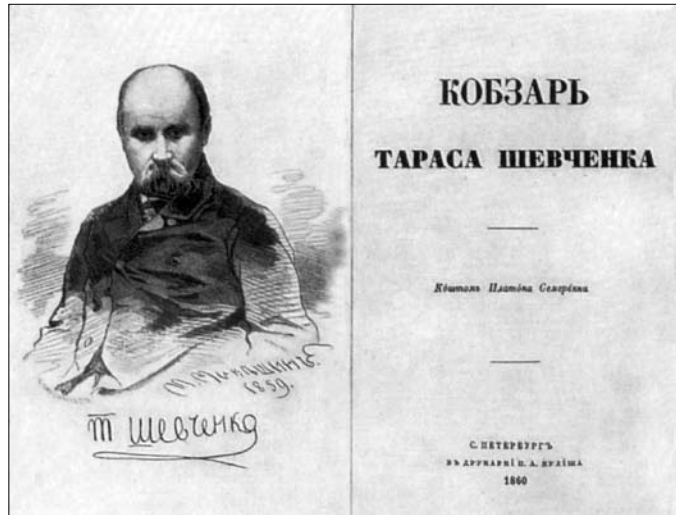
хоч і не знала, але поблагословила Хмельницького на Переяславську угоду 1654 року. Інша дівчина страждає через те, що „цареві московському Коня напоїла В Батурині“ (Т. 1.— С. 315—316), а той цар спалив місто, щоб помститися українському народові та його гетьманові Івану Мазепі за „предательство“. Карається навіть душа дівчини, яка, ще будучи немовлям, лише посміхнулася цариці Катерині II, коли та плила Дніпром. Дівчина тільки тепер дізналася, що „тая царица — Лютий ворог України, Голодна вовчиця“ (Т. 1.— С. 318).

Водночас у творчості поета „трьох літ“ не зникає „дух „панства козацького“ або „лицарства“ [...], його героїка в службі високого ідеалу, його погорда до всього московського, войовничий дух, його глибока містика“⁹, що, як писав далі Дмитро Донцов, загалом „було далеке і чуже тій українській інтелігенції, яка від другої третини XIX віку стала на чолі т. зв. „національного відродження“ України“¹⁰. Не маємо за мету з'ясувати сутність концепцій

Д. Донцова, тому лише зазначимо, що він мав безперечну слушність, пишучи про певний відрив Шевченка від ідеології української ліберальної інтелігенції, яка, визнаючи лідерство Шевченка, все ж лякалася його наступальної інтелектуально-революційної поезії. Це можна проілюструвати відомими рядками зі спогадів Миколи Костомарова про Шевченка, коли Кобзар прочитав йому свої недруковані твори. Костомаров писав, що його „охопив страх“, бо він побачив, що „муза Шевченка роздирала

завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди“¹¹.

Розгром Кирило-Мефодіївського братства і жорстока розправа зі цвітом української інтелігенції — П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Білозерським, М. Гулаком, О. Марковичем та іншими, особливо тяжко відбилися на долі Т. Шевченка, якого було засуджено на десять років рядовим в „Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайшим надзором, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений“¹². Не можна сказати, що під час цього заслання над Шевченком жорстоко фізично знущалися — там він був подібний до всіх, поза тим він зустрів кількох благородних і добрих людей, які його розуміли, а деколи у всьому його підтримували.

Тарас Шевченко. Кобзар. 1860 р.

⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.— К., 2001.— Т. 1.— С. 351; К., 2001.— Т. 2. Далі, покликаючись на це видання, наводимо в тексті том і сторінку.

⁹ Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького).— Торонто, 1961.— С. 207.

¹⁰ Там само.

¹¹ Костомаров М. І. Спогад про двох малярів // Спогади про Тараса Шевченка.— К., 1982.— С. 133.

¹² Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 2.— С. 332.

Гірше за фізичне було духовне насильство — поет був відірваний від свого народу, свого оточення, від людей, які його розуміли і для яких він творив свої безсмертні поезії. Відірваність від своєї землі змушує поета ще глибше задуматися над собою, своїм становищем, своїми ідеалами і закличками. Відтак у його поетичному доробку кінця 1840 — початку 1850-го рр. чільне місце поступово посідає медитативна лірика, в якій поет проникливо й довірливо сповідається собі, людям і Богові, тихо сумує за прожитими літами, звертається до вічних тем і образів, почерпнутих із Біблії. Він

Тарас Шевченко. Титульна сторінка рукописної збірки поезій „Три літа“. 1843—1845 рр.

навіть докоряє своїй матері, яка „Не молилася за мене, Поклони не клала Моя мати; а так собі Мене повивала, Співаючи.— Нехай росте Та здорове буде! — І виріс я, хвалить Бога, Та не виліз в люде. Лучче було б не родити Або утопити, Як мав би я у неволі Господа гнівити“ (Т. 2.— С. 212). Поет нарікає на людей, які „украли, В багно погане заховали Алмаз мій чистий, дорогий, Мою колись святу душу“ (Т. 2.— С. 231).

Для ще не так давно традиційного сприймання Шевченка як революціонера-демократа дуже дивно звучить такий докір людям, які його „писать Погані вірші научили. Ви тяжкий камень положили Посеред шляху... і розбили О його... Бога боячись! Моє малес та убоге Та серце праведне колись“ (Т. 2.— С. 231). Уже зовсім не вкладається у традиційне сприймання Шевченкової музи як суціль революційної його визнання того, що він, виявляється, іде „без дороги, Без шляху битого ... а ви! Дивуєтесь, що спотикаюсь, Що вас і долю проклинаю, І плачу тяжко...“ (Т. 2.— С. 231).

У поезії, написаній на засланні, поет поступово приходить до засудження, а згодом і заперечення збройного насильства, під якими праведними ідеалами воно не проводилося б. Якщо Шевченко на запитання-докір Броніслава Залеського про поетизацію все ж жорстокого у своїй суті гайдамацького руху в історичній поемі „Гайдамаки“ прямо сказав, що жалує своїх гайдамаків, хоч тут же додав: „Се вже було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків, се нехай тобі все вияснить“, то написана в першій половині 1848 р. в Орській кріпості поема „Варнак“ (варнак — каторжник, таврований літерами „вор“.— В. І.) — приклад, можна сказати, прямо протилежний. Тут у центрі поетичного змісту твору — ідея людського і Божого суду над злочинцем і його нечуваними знущаннями над невинними людьми.

Як відомо, у поемі „Варнак“ подано звичну для Шевченка історію нещасливого життя простого парубка, кохану дівчину якого пан „пустив по-криткою“. Сам герой глибоко затаїв образу і терпляче чекав слушної нагоди для помсти. І ось повінчано сина кривдника знеславленої дівчини з красунею. Молода пара була дуже гарною: „Ніколи Нічого кращого сам Бог Не бачив на землі великий, Як молодії ті були“ (Т. 2.— С. 74). Цим поет підкреслив жорстокість помсти — герой поеми каже, що його хлопці „Княжат, панят і молодих Всіх перерізали...“ Шевченко підкреслював, що його герой не знав, чого хоче (Т. 2.— С. 75). Життя призвело варнака до повного душевного виснаження, і він думав „себе зарізати“. Однак величний вигляд святих місць Києва, потрактований у творі як віщій Божий знак, спинив народного месника від цього вчинку. Побачивши освітлені сонцем церкви, варнак „мов переродився“, перехрестившись, пішов „суда людського У людей просити“ (Т. 2.— С. 76).

Прикметною є досить очевидна переміна суспільно-політичних орієнтацій Шевченка, висловлена у двох редакціях поеми „Москалева криниця“, які розділяє десятиріччя — 1847 і 1857 роки. Коли в першій редакції твору спостерігаємо звичну для раннього Шевченка елегійну історію нещасливого життя Максима і його дружини Катерини (вона після того, як заздрісні люди спалили їхню хатину, „з москалями десь помандрувала“, а Максим, прослуживши у війську, приплентався безногий вмирати додому, де вирішує викопати собі пам'ятник — криницю), то в другій редакції вся ця історія представлена уже як розповідь старого варнака, який із помсти спершу підпалив хату Максима й Катерини, а насамкінець учинив дуже цинічний злочин — не просто убив Максима, а утопив його у викопаній криниці, образ якої глибоко символічний. Виявляючи своє негативне ставлення до цього убивці-варнака, який через свій злочин пропадає на каторзі „мов собака, Мов той Іуда“ (Т. 2.— С. 243), Шевченко все ж приймає його щире покаяння і не відмовляє йому як священник у молитві.

Отже, саме такий поет, як Шевченко, й мав цілковиті підстави сказати, значною мірою підсумовуючи свій багатостраждальний шлях: „Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою“ (Т. 2.— С. 261).

Попри все, постійними у Шевченка залишалися увага до України, її страждань, непохитна віра в її незалежність, щастя і кращу долю, бо „його національне почуття питоме, природне, як дихання, воно дісталось йому в спадщину, від народження, живе у генах, „в крові“¹³. Закономірно, що в завершальній частині містерії „Великий льох“, відомий і як окремих твір „Стоїть в селі Суботові“, поет звертається до чужих людей не сміятися з України, бо „Церков-домовина Розвалиться ... і з-під неї Встане Україна. І розвіє тьму неволі, Світ правди засвітить“ (Т. 1.— С. 328). Тоді обов'язково „...забудеться срамотня Давня година, І оживе добра слава, Слава України“ (Т. 1.— С. 354).

Василь ІВАШКІВ

¹³ Барабаш Ю. „Коли забуду тебе, Єрусалиме...“. Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії // Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко.— К., 2006.— С. 380.